

Ірина Глушик

Львів

Між позитивізмом та класичним історизмом: історичні погляди Ксаверія Ліске

Міędzy pozytywizmem i klasycznym historyzmem: poglądy historyczne Ksawerego Liskego

Ksawery Liske (1838–1891), badacz dziejów XVI w., wydawca źródeł, organizator życia naukowego we Lwowie i wychowawca kolejnych pokoleń badaczy, dał się poznać jako propagator osiągnięć niemieckiej nauki historycznej. Studia we Wrocławiu, Berlinie i Lipsku uczyniły z niego znawcę zasad krytycznej historiografii, które umiejętnie zaszczepiał na Uniwersytecie Lwowskim. Dorobek naukowy Liskego wyróżnia konstruowanie szerokiego tła historycznego, dobra znajomość literatury przedmiotu i oryginalność wniosków opartych na gruntownych badaniach źródłowych. Na podstawie analizy dorobku naukowego Liskego, tj. rozpraw monograficznych, recenzji, przedmów do publikacji źródłowych oraz udziału w toczonych dyskusjach naukowych, można wnioskować, że jego zapatrywania teoretyczne na historię i sposób postrzegania procesu dziejowego wpisują go w nurt klasycznego historyzmu jako modelu badawczego.

Słowa kluczowe: Ksawery Liske, historiografia, XIX wiek, Uniwersytet Lwowski

Поняття позитивізму та історизму належать до одних з найбільш багатозначних й найбільш дискутованих в західній історіографії. Позитивізм імплементавався в історіографію з філософської доктрини контизму – як окрема методологічна орієнтація, що передбачала розуміння історичної реальності у номологічних категоріях, а її пізнання – у феноменалістичному дусі, твердячи, що через пізнання фактів об’єктивно оприявнюється зміст самої реальності, і її можна дослідити так само, як світ природи. Проте, дуже швидко позитивістами почали називати всіх представників наукової історії, що «правдиво», на основі джерел, змальовували минуле. В англо-американській традиції позитивізм прибрав формулювання Леопольда фон Ранке про те, що історію потрібно писати «так, як було насправді» (*wie es eigentlich gewesen*); згодом це твердження поширилося й у східноєвропейській історіографії, зокрема – польській та українській.

Критичні засади історіописання «батька німецької класичної історії» було покладено в основу позитивізму, незважаючи на те, що за своїми теоретичними засадами вони (позитивізм і класична історія) були відмінними й навіть опозиційними моделями історіописання. Позитивізм шукав поступ в історії та його втілення в її плині – певних законах та правилах, що керували суспільною реальністю, маючи природний світ аналогом цієї реальності. Ранке ж ще на початку XIX ст. наголошував на індивідуальності, унікальності й неповторності у минулому. Вважається, що він створив доктрину, чи навіть цілісний світогляд, який було названо історизмом: класичним, щоб відрізнити від пізніших «історизмів», зокрема «історизму», індивідуалістичним – за провідною ідеєю, чи німецьким – за походженням, адже під впливом Ранке в німецьких землях сформувалась ціла школа істориків, що були його послідовниками¹. Класичний історизм акцентував увагу на пізнанні сутності подій через їх інтуїтивне осягнення істориком, в його методичному полі лежали ті ж принципи об'єктивізму та неупередженості історика, що й у позитивістської історіографії.

Польський історик й теоретик історіографії Єжи Топольський, зводячи до спільного знаменника методологічні концепції позитивізму та моделі Ранке, виокремив так званий «ранківський позитивізм» або «практичний позитивізм», що зосереджувався на докладному вивченні джерел, з яких «видобувались» факти, однак відкидав концептуалізацію процесів чи явищ минулого і прагнення відкрити їх сутність². «Практичний позитивізм» зосереджувався на методичній стороні історіописання, заперечуючи теоретичні положення історизму. Сьогодні ж знавці історичної науки чітко диференціюють ці поняття, звертаючи увагу, що не можна розділяти теоретичні погляди, спосіб розуміння історичного процесу від дослідницької практики, а те, що остання була в історика науково-критичною не визначає автоматично його позитивістську методологічну позицію. Це підважує тезу про приналежність переважної більшості польських й українських істориків другої половини XIX століття до табору позитивістів.

До цього списку часто зараховують й Францішека Ксаверія Ліске – одного з найвідоміших фахових польських істориків цього часу, велико-

¹ G.G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to Postmodern Challenge*, Middletown 2005, p. 23–30; С. Стельмах, «Відродження історизму? Теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в сучасній зарубіжній історіографії», «Історія та історіографія в Європі», Київ 2004, Вип. 3, с. 116.

² J. Kolbuszewska, *Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX wieku)*, Łódź 2005, s. 21.

полянина за походженням, який, однак, більшу половину свого життя працював у Львові, де виховав ціле покоління учнів й створив власну дидактично-історичну школу³. Така думка сформувалась з огляду на критичну методичку наукових праць історика: джерельну обґрунтованість усіх фактів минулого в його розвідках, точність й увагу до найменших деталей в археографічних виданнях. Сам Ліске рідко висловлював власне бачення завдань історичної науки, сутність власного «методу» чи розуміння історичного процесу у своїх працях. Ідеї, які дослідник виголошував на історичному семінарі, що його впродовж багатьох років проводив у Львівському університеті, зафіксовані лише побіжно у спогадах його учнів. Для того, щоб ближче познайомитись з історичними поглядами Ксаверія Ліске, залишається простежити шлях його становлення як історика, домінантні впливи на формування його поглядів на історію, а також віднайти й систематизувати поодинокі ремарки на сторінках його розвідок, рецензій, джерельних видань та наукових дискусій. Про теоретично-методологічні переконання дослідника можна висувати також на основі аналізу його праць, простежуючи притаманний їм спосіб нарації.

Цікаво, що з початку навчання Ліске у гімназії йому легше давались і більший інтерес викликали природничі науки, проте історія завжди залишалась його «другим улюбленим предметом». На початку VI класу гімназії (так звана «вища секунда») Ліске серйозно захворів і був змушений припинити навчання, адже повністю втратив слух. Упродовж майже цілорічної перерви юнак прочитав безліч книг, з історії – «усього Лелевеля». Ця лектура не могла не справити на нього значного впливу. Як писав його учень Освальд Бальцер: «Styl Lelewela nie należy, jak wiadomo, do ponętnych, ale owe tysiące głębokich pytań, które stawiał i w swój sposób rozwiązywał, mogły zaciekawić do najwyższego stopnia umysł młodego,

³ Польська й українська історіографії поки не дочекались спеціального монографічного дослідження, присвяченого К. Ліске. Найповніше життєвий шлях, науково-дидактична діяльність й науковий доробок історика охарактеризовано у нарисі польської дослідниці Віолетти Юльковської (Див.: V. Julkowska, *Ksawery Liske*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, Rzeszów 2007, s. 183–200). В різних розвідках натомість містяться сучасні оцінки різних аспектів його діяльності, наприклад, у статті знаного польського історика Єжи Матерницького представлено новий погляд на історичну школу К. Ліске, а в статті Фелікса Кірика – заходи щодо розвитку польської історичної регіоналістики. (Див.: J. Maternicki, *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.* [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, Rzeszów 2005, t. 3, s. 23–45; F. Kiryk, *Ksawery Lisce. U źródeł naukowej regionalistyki polskiej* [w:] *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa*, Kraków 2005, t. 5: *Ludzie Lwowa*, s. 66–78).

chciwego wiedzy chlorca»⁴. Можливо, саме ця вимушена перерва у навчанні стала визначальним фактором того, що Ліске зрештою переорієнтувався на історію, а пізніше обрав її своїм майбутнім фахом⁵.

Важливою передумовою зміни зацікавлень Ксаверія Ліске безумовно була поява у гімназії 1855 року нового вчителя історії та полоністики Казимира Юзефа Плебанського (1831–1897). Саме йому Ліске завдячував «добрі основи в науці історії і географії та історичні зацікавлення»⁶. Плебанський був вихованцем Берлінського університету, де нещодавно отримав докторат під керівництвом Леопольда Ранке (на підставі праці «Історичний трактат про успішне призначення нещодавнім зібранням Яна Казимира королем Польщі» («*Commentatio historica de successoris designandi consilio vivo Joanne Casimiro Polonorum Rege*»)⁷. Він був одним з перших й, зрештою, не таких численних учнів-поляків видатного історика й став своєрідним сполучним містком між новочасною німецькою історіографією та польською історичною наукою⁸. Як зазначив автор некролога Плебанського: «Він був одним із перших, хто познайомив польське наукове середовище з критичною методологією Ранке»⁹. Рік перед тим, як Плебанський отримав науковий ступінь, він опублікував рукопис Стефана Пака «*Obraz dworów europejskich na początku XVII wieku przedstawiony w dzienniku podróży królewicza Władysława, syna Zygmunta III, do Niemiec, Austrii, Belgii, Szwajcaryi i Włoch, w roku 1624–1625*». Ця книжечка, очевидно, доступна учням гімназії, за припущенням познанської дослідниці Віслави Кнаповської, яка докладно досліджувала «великопольський» період життя Ліске, – могла пробудити в нього інтерес до дипломатичної історії, зокрема, зв'язків Польської держави з тогочасними європейськими дворами¹⁰. Так чи інакше, Плебанський, який викладав у гімназії Лешна аж до матури Ліске 1859 року,

⁴ O. Balzer, *Młodość i lata szkolne* [w:] *Xawery Liske: zarys biograficzny* / [O. Balzer, W. Zakrzewski, L. Finkel i in.], Lwów 1891, s. 4.

⁵ Варто зауважити, що, записавшись 1859 р. на філософські студії у Вроцлавському університеті, К. Ліске проте впродовж кількох семестрів навчався на факультеті медицини, поки, зрештою, 1861 р. знову не повернувся на факультет філософії 1861 р. (Див.: W. Knapowska, *Ksawery Liske (okres wielkopolski) 1838–1868*, «*Roczniki Historyczne*», Poznań 1958, s. 77).

⁶ W. Knapowska, *Ksawery Liske (okres wielkopolski)*..., s. 73.

⁷ S. Konarski, *Plebański Józef Kazimierz*, «*Polski Słownik Biograficzny*», Wrocław 1981, t. 26, s. 707.

⁸ A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 486.

⁹ «*Kwartalnik Historyczny*», Lwów 1897, s. 922.

¹⁰ W. Knapowska, *Ksawery Liske (okres wielkopolski)*..., s. 73.

справив значний вплив на формування його поглядів: ідеї, виголошуваним на заняттях, властиво – розуміння ним історії як науки та її завдань й сама методика історичних досліджень, якими він продовжував займатися у Лешно¹¹, проникали до молодих учнів, серед яких був і молодий Ксаверій.

Навчання К. Ліске в університеті Бреслау (Вроцлава) впродовж 1859–1863 рр. відбувалось зі значними перервами, зумовленими його участю у підготовці Січневого повстання. Але й тут Ліске мав добрих учителів. Відповідно до даних записів на заняття (Anmeldungsbogen) історичну частину його підготовки складали лекції професорів-німців Августа Россбах та Ріхарда Ройпелля, а також участь в історичному семінарі під керівництвом професора Вільгельма Юнкмана¹². До професора Ройпелля, який, як і Плебанський, належав до учнів Ранке, Ліске зберігав пошану впродовж усього життя. Саме його він згодом назве «істориком у найгарнішому значенні цього слова»¹³. Значну увагу в той час Ліске приділяв також філологічним студіям.

1865 року Ліске записався на філософський факультет Берлінського університету. Університет Фрідріха Вільгельма у Берліні у той час був справжнім центром наукової історії й одним з найбільших осередків історичних студій у тогочасній Європі. Польський дослідник минулого Вінцентій Закшевський (1844–1918), який також продовжував там свої студії, так описував професорів цього університету: «Podówczas Ranke, choć jeszcze wykładał i kierował ćwiczeniami, ale jako profesor schodził już z pola; największej zaś sławy zażywał Droysen (ojciec), i najświetniejszy wtedy prelegent z profesorów historii berlińskich, i przede wszystkim za mistrza uchodzący w kierownictwie ćwiczeniami uczniów dojrzałych»¹⁴. Тому маймовірно, що Ліске, який був зорієнтований на якнайшвидше закінчення навчання, слухав лекції Ранке, хоча багато його сучасників писали, буцімто він пройшов його школу. Не виключається, звісно, що певні лекційні курси Ліске й прослухав, однак під «школою Ранке», очевидно, мається на увазі вплив методологічних ідей і практик, пропонованих Ранке,

¹¹ К.Ю. Плебанський займався архівними й бібліотечними пошуками у церковних збірках міста Лешно. Деякі зі знайдених документів йому вдалося опублікувати у часописі «Przegląd Poznanski».

¹² W. Knapowska, *Ksawery Liske (okres wielkopolski) 1838–1868*, s. 82.

¹³ X. Liske, *Najnowsze dzieło Rycarda Roepella*, «Przewodnik Naukowy i Literacki», Lwów 1876, s. 99. Rec.: R. Roepell, *Polen um die Mittle des 18 Jahrhunderts*, Gotha 1876.

¹⁴ W. Zakrzewski, *Ksawery Liske 1838–1891. Wspomnienie pośmiertne*, «Przegląd Polski», Kraków 1891, t. 4, s. 10.

що в той час вже здобули визнання у німецькій історичній науці й ширились, зокрема, на польських землях.

К. Ліске натомість став учасником історичного семінару, що був тоді головною формою фахового вишколу істориків, який проводив згаданий Йоганн Густав Дройзен. Відомо, що потрапити на цей семінар було нелегко, але Ліске – вдалося, й він швидко став одним з «найцінніших учнів» Дройзена, завжди висловлював оригінальні думки, які радо вислуховували інші, навіть більше – був учасником так званих дискусійних сходок у помешканні професора й брав активну участь у всіх обговореннях, які там відбувалися. Примітно, що Ліске, який у цей час особливо зацікавився історією польського короля Зигмунта I Старого, під впливом свого вчителя взяв намір опрацювати «його та його міністрів політику», так, як той опрацював історію політики Пруссії. Праця Дройзена «Історія пруської політики» («Geschichte der preussischen Politik») стала неначе взірцевою для Ліске¹⁵. Вповні вірогідно, що К. Ліске слухав також лекційний курс Дройзена «Енциклопедія і методологія історії» («Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte»), присвячений методології історичних досліджень, адже якраз у першому семестрі 1865 навчального року, коли він записався на студії, цей курс читався¹⁶.

Перебування Ліске у Берліні збіглося зі значними зрушеннями у тогочасній системі міжнародних відносин у Європі. Ксаверій Ліске і Вінцентій Закшевський стали свідками раптової зміни суспільних настроїв в результаті прусько-австрійської війни 1866 року, що започаткувала об'єднання німецьких земель навколо Пруссії. Ідейна переорієнтація населення на підтримку пруського уряду стосувалась також істориків, в тому числі – Й.Г. Дройзена, який відтоді почав відкрито підтримувати політику канцлера Отто фон Бісмарка. З огляду на пропрусську позицію професора, що все яскравіше проступала на сторінках його наукових праць, нещодавній учасник визвольного повстання свого народу й палкий прихильник відновлення польської державності К. Ліске розійшовся з ним у поглядах. Можливо, саме з цим пов'язано те, що по завершенні навчання він докторизувався в антипрусському Ляйпцигу під керівництвом історика Георга Фойгта, а не в Берліні – під патронатом Дройзена¹⁷.

¹⁵ W. Zakrzewski, *Lata uniwersyteckie, udział w powstaniu, pobyt w Berlinie* [w:] *Xawery Liske: zarys biograficzny*, s. 7.

¹⁶ Й.Г. Дройзен, *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*, Санкт-Петербург 2004, с. 27.

¹⁷ W. Knapowska, *Ksawery Liske (okres wielkopolski)...*, s. 105.

Втім, у результаті роботи в семінарі Дройзена з-під пера Ксаверія Ліске вийшли перші наукові розвідки, які згодом було опубліковано у відомих німецьких часописах «Дослідження з німецької історії» («Forschungen zur Deutschen Geschichte»), «Історичний журнал» («Historische Zeitschrift») та «Архів австрійської історії» («Archiv für österreichische Geschichte»), а дещо пізніше – окремим виданням під назвою «Studia z dziejów wieku XVI». Зрозуміло, що Ліске почав реалізовувати свою мрію опрацювати історію правління улюбленого Зигмунта I – для початку він взявся за окремі аспекти міжнародної політики правителя. Безпосереднім приводом до написання першої розвідки згаданої збірки «Kongres wiedeński w roku 1515» стало те, що у славнозвісній праці «Німецька історія в епоху Реформації» («Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation») Леопольда Ранке було наведено твердження, що у Відні між імператором Максиміліаном та Ягеллонами в (особах королів Польщі та Чехії і Угорщини – Зигмунта та Владислава) було укладено договір про успадкування чеського-угорського трону династією Габсбургів¹⁸. Ця справа безпосередньо стосувалась Польщі, по-друге, – зміни міжнародної ситуації у регіоні того часу загалом, адже результат суперництва між династіями Габсбургів та Ягеллонів у Центральній-Східній Європі на багато сторіч визначив подальший хід європейської історії. Згідно з дослідженнями, які провів Ліске, жодного договору про успадкування чеської та угорської корони у Відні укладено не було, тому він навів витяг з праці «так поважного історика», переклав його і надалі намагався спростувати¹⁹.

На перший погляд, може видаватися, що Ліске кинув своєрідний виклик «автору, в цілому німецькому вченому світі визнаного за першорядну зірку»²⁰, неначе намагаючись похитнути його авторитет. Натомість, більш очевидно, що він не мав на меті критику історіописання Ранке, радше навпаки – визнаючи останнього авторитетом у науковому світі, фахівцем у своїй галузі, Ліске вступив з ним у конкуренцію щодо критичності й точності відображення реалій минулого, зокрема – опрацювання джерел. У наступних розвідках «Студій» він спростовував й інші дрібні фактологічні тези «батька німецької класичної історії». Створюється враження, що Ліске неначе змагався з Ранке, прагнучи, йдучи його шляхом, випередити. Зрештою, менш, ніж через два роки, в одній зі своїх

¹⁸ W. Zakrzewski, *Ksawery Liske 1838–1891. Wspomnienie pośmiertne...*, s. 11.

¹⁹ X. Liske, *Kongres wiedeński w roku 1515 [w:] Studia z dziejów wieku XVI*, Poznań 1867, s. 73.

²⁰ *Ibid.*, s. 73.

рецензій, присвяченій новинкам німецької історіографії, Ліске назвав Ранке «Нестором нової німецької історіографії» й фундатором новочасної німецької історичної школи. Він обґрунтовував це тим, що «Wszystkie katedry historyczne wszechnic niemieckich, zwłaszcza północnych, obsadzone są prawie przez samych uczniów jego; uczeni pisarze tacy jak Weitz, Sybel, Jaffé*, Kopke, Willmans i inni szczerzą się, że za nauczyciela mieli Rankego». Апелюючи до польської історіографії, молодий історик заявляв: «Uczyć byśmy się od niego mogli (...), jak panować wszechwładnie nad ogromnym, bogatym materiałem, jak umieć odróżnić drogocenne perły od szychu i imitacji, jak wreszcie nie dać się złudzić postronnymi, choć bogatymi widokami i pejzażami, aby nie zboczyć od wytkniętej drogi, od celu, do którego dążymy»²¹. Аналізуючи перші розвідки Ксаверія Ліске, що склали основу його наукового доробку, з огляду на подальшу зосередженість переважно на дидактичній та археографічній роботі, можна стверджувати, що Ліске перейняв основні засади критичного методу Ранке.

Вже перша розвідка Ліске про Віденський конгрес затитулована як «критично-історичне дослідження». Критичність праці полягала насамперед у її джерелознавчому характері, коли усе написане мало в своїй основі дані, почерпнуті з джерел. Самого історика як представника історичного цеху фахівців Ліске часто називав не власне істориком, а – «історичним критиком», тобто тим, хто покликаний у першу чергу критично опрацювати джерела і вже на їх підставі описувати минуле. Ліске піддає нищівній критиці звертання історика до так званої публічної думки чи оцінок сучасників або пізніших переповідачів минулого, натомість звертається до першоджерел – діаріюшів і записок подорожніх, а передусім – актових джерел, що передавали інформацію «з перших вуст»²².

* Видатний німецький історик і палеограф Філіп Яффе (Philipp Jaffé) був професором спеціальних історичних дисциплін Берлінського університету. Під його керівництвом у Берліні студіював й сам К. Ліске. (Див.: W. Knapowska, *Ksawery Lisie (okres wielkopolski)*..., s. 101).

²¹ X. Lisie, *Kilka słów o najnowszej historyografii niemieckiej*, «Dziennik Literacki», Lwów 1869, №44. Rec.: L. Ranke, *Geschichte Wallensteins*, Leipzig 1869, G. Droysen, *Gustav Adolf*, Leipzig 1869, E. Reimann, *Geschichte des bairischen Erbfolgekrieges*, Leipzig 1869, J. Weizsäcker, *Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel. Erste Abtheilung 1376–1387*, München 1869, R. Schottein, *Tagebuch des Erich Lassota von Steblan*, Halle 1869.

²² X. Lisie, *Kongres wiedeński w roku 1515*, s. 1–10; X. Lisie, *Stanisława Żółkiewskiego, hetmana i kanclerza w. kor. kłęska i zgon na polach czoczorskich. Według źródeł drukowanych i rękopiśmiennych*, «Dziennik Literacki», Lwów 1869. №1.

Долею випадку основою джерельних матеріалів для Ліске стали на той час вже опубліковані документи і кореспонденція з королівської канцелярії Зигмунта I під назвою «Acta Tomiciana», названі так за прізвищем тодішнього підканцлера Петра Томіцького (1464–1535). Вісім томів збірника містили документи різного роду – від королівських листів про скликання сеймів до повідомлень (реляцій) закордонних послів і міжнародних угод. Акти переважно стосувались зовнішньої політики, що й визначило тематичне спрямування більшості наукових досліджень Ліске. Втім, це й не дивно, адже саме історія міжнародної політики була центром дослідницьких інтересів Ранке та його послідовників. Щодо «Актів Томіціанів», то збірник став чи не настільною книгою Ліске. Під час короточасного візиту у палаці Дзялинських у Познані йому пощастило віднайти дев'ятий віддрукований, але не поширений у друці том²³. Ліске спричинився до його публікації й загалом доклав багато зусиль, щоб познайомити німецьке історичне середовище з документами цього документального видання.

Критичне опрацювання джерел було для Ліске запорукою будь-якого історичного дослідження. Він вважав, що на основі критичного аналізу першоджерел до певної проблеми в історика формується вірний образ минулого, який він мав реконструювати. Наприклад, у розвідці, присвяченій конфедерації угорських магнатів 1519 року Ліске писав: «Po zbadaniu dokumentów dotyczących elekcji Karola V, jako i stosunków między Węgrami i Polską utworzyłem sobie o konfederacji tej inny obraz, który może potrafi zasłużyć sobie na jakiegokolwiek uznanie»²⁴, а в кінці праці, як підсумок, зазначив: «Tuszę sobie, że obrazek ten konfederacji z r. 1519 wyda się racjonalniejszym i może trafniejszym od przedstawień dotychczasowych historyków węgierskich, lecz dokumentów w ostatnim czasie wydanych, których owi dziejopisarze znać nie mogli»²⁵.

Відтворення минулого не мало, однак, зводиться до простої дескрипції, хронологічного викладу подій і фактів про ці події, а повинно було подати цілісну змістовну картину досліджуваної проблеми. Ліске стверджував, що історик мав акцентувати увагу на внутрішній стороні досліджуваної проблеми, а не на зовнішній – переліку окремих фактів та їх поверхневому представленні. Згідно з ним, історик мав не лише збирати

²³ X. Liske, *Dyplomacya polska w roku 1527*, Lwów 1869, s. 1–2.

²⁴ X. Liske, *Konfederacya magnatów węgierskich w r. 1519* [w:] *Studia z dziejów wieku XVI...*, s. 223.

²⁵ *Ibid.*, s. 229.

факти, а й добачати їх взаємодію, створювати зв'язки між ними. Його першочергове завдання – відтворити і дати пояснення, як люди і події взаємодіяли між собою з плином часу. Так, характеризуючи джерела до історії Віденського конгресу, він скаржився, що «Autorowie (...) zbywają nas tylko opisem zewnętrznej strony obrazu, nie wnikając jak najzupełniej w głąb»²⁶, а оцінюючи історичну вартість «Актів Томіціанів» зазначав: «Wydrukowanych ośm tomów obejmuje wprawdzie tylko przestrzeń lat 20 od r. 1506–1526., dostarcza atoli badaczowi materiału pozwalającego zajrzeć w najskrytsze tajniki polityki polskiej, odkrywającego nie tylko zewnętrznego fakta, lecz przyczyny i związek najgłębszy, uwydatniającego charakter i usposobienie tak króla samego, jak otaczających go głównych dostojników korony polskiej»²⁷.

К. Ліске пише свою історію в рамках так званого традиційного ран-кіанського наративізму. Він концентрується на політико-дипломатичній історії, а в центрі його уваги – найвідоміші державні діячі, правителі держав та їх найближче оточення, виклад подій – у хронологічно впорядкованому полі. Глибина образу досягається тим, що автор пояснює інтенціональність політики своїх героїв, передає їх наміри, розрахунки і сподівання, мотиви тих чи інших дій. Він прораховує можливі варіанти їх політики і шукає оптимальний у конкретних обставинах, згідно чого надає свою оцінку, показує вірогідні сценарії того, як могли б поточитися події. При цьому Ліске не цурається оціночних суджень, часто вдається до образних й метафоричних порівнянь. У цьому контексті цікаво виглядає в оцінках Ліске, наприклад, постать цесаря Максиміліана та його політика напередодні Віденського конгресу: «Maksymilian była to rozumna głowa, wiedział on dobrze, jak osiągnąć korzyści swoje», «Maksymilian zaś starał się zgromadzić wielki alians przeciw Polsce (...), jak widzimy, już wówczas w bujnej swej imaginacji marzył o podziale Polski» або ж «Musimy podziwiać zdrowy i jasny pogląd Maksymiliana na tę sprawę; tam gdzie chodziło o korzyści jego domu, nikt go nie był w stanie przewyższyć»²⁸.

У творчості Ліске можна віднайти й певні аналогії з історіософськими поглядами Леопольда Ранке. Відомо, що «вчитель Європи», виголошуючи своє гасло «писати історію, так, як було насправді», закликав дос-

²⁶ X. Liske, *Kongres wiedeński w roku 1515...*, s. 3.

²⁷ X. Liske, *Dyplomacja polska w r. 1526. Przyczynek do dziejów sporu o tron węgierski po śmierci Ludwika w bitwie pod Mochaczem* [w:] *Studia z dziejów wieku XVI...*, s. 236.

²⁸ X. Liske, *Kongres wiedeński w roku 1515...*, s. 26, 90, 113.

ліджувати сутність минулого. Німецьке «*eigentlich*», що його традиційно перекладають як «насправді», історики сьогодні тлумачать радше, як «за суттю» чи «в істоті». Дослідник минулого, за Ранке, мав заглибитись в сутність явищ і дійти до провідних ідей, що формували характер певної епохи, зрозуміти стосунок між певними подіями і головною тенденцією часу, в який вони відбувалися. Так, аналізуючи джерельну публікацію «*Relacje doktora L.S. Gereta, rezydenta toruńskiego przy dworze polskim*», Ліске писав: «*Większa część drobiazgów tego rodzaju słusznie było można opuścić, bo nie mają one obecnie żadnej prawie wartości, chyba że dotyczą znakomitych stanowiskiem swoim osób, lub charakteryzują dobitnie ogólne usposobienie i ducha czasu*»²⁹. Знов-таки бачимо акцент на важливості представлення «великих» в історії, але й також на відображенні загальних тенденцій епохи. До ідеї духу часу, духу епохи Ліске звертався й у багатьох інших своїх працях, однак це були радше окремі згадки, а не розгорнуті пояснення, щоб висувати про них більше.

К. Ліске завжди залишався одностайним у питанні об'єктивності реконструйованого минулого у працях історика, його відповідності реаліям часу. Сутність його поглядів міститься вже на сторінках однієї з перших рецензій ще з часу навчання у Берліні: «*Historia ma obowiązek poszukiwania prawdy bez względu na to, w co się wobec niej obróć łaski lub niełaski panującej opinii i czy sąd jej znajdzie się zatwierdzonym, lub obalonym przez wyroki sumienia, ścisłych badan i rozumu historyka*»³⁰. Незважаючи на те, що ця цитата, на перший погляд, видається суперечливою, зрозуміло, що Ліске мав на увазі те, що історик, керуючись власними дослідженнями, власними розумом і сумлінням, має прямувати до пошуку об'єктивного знання, так званої «правди в історії», й при цьому не зважати на панівні тенденції, оцінку досліджуваних ним проблем у суспільстві, в тому числі своїх колег по цеху, тому що вони можуть не узгоджуватись з цією правдою.

Історик у К. Ліске часто виступає як суддя, який, залишаючись неупередженим, або ж, як він часто пише, – безстороннім, не стає на ту чи іншу сторону, а по критичному дослідженні усіх доказів виносить справедливе рішення й таким чином встановлює істину. Аналогії з суддею і судом у історика не передбачали суду над минулим, а означали суд радше у значенні критики, з'ясування усіх обставин справи. Історик-суддя,

²⁹ X. Liske, *Relacje doktora L. S. Gereta, rezydenta toruńskiego przy dworze polskim*, «*Dziennik Poznański*», Poznań 1868, №65.

³⁰ [X. Liske], *Wydawnictwo dzieł tanich i pożytecznych Franciszka Trzecieckiego*, «*Dziennik Poznański*», Poznań 1866, R. 8, №248.

за Ліске, не засуджує, а досліджує, докопуючись до правди. Він писав, що не вимагає від історика нічого іншого, крім того, що «nie ma on być srogim, bezwzględny karcicielem, lecz sprawiedliwym sędzią z miłością w sercu»³¹.

Пошук істини в науково-історичних дослідженнях стає неначе центром праці фахового історика. Характеризуючи львівське видання «Biblioteka Ossolińskich» Ліске писав: «Staramy się zawsze wypowiedzieć to, co się zgadza z najgłębszym naszym przekonaniem, staramy się stać stale i niezmiennie pod sztandarem dewizy Ulryka Huttena: Wahrheit ist ein gross Ding, stark von Allen [Правда сильніша за все]»³². Для нього історична правда мала бути чистою, незатьмареною власними поглядами, базуватись лише на поглядах, сформованих на підставі студіювання джерел – при чому тих, що пройшли так званій «суд сумління».

У рецензіях К. Ліске можна розкрити певні практичні аспекти реалізації «правдивого» історіописання. Так, у контексті методики дослідження битв він зазначав: «Po każdej bitwie wiadomości rosna, jak grzyby po deszczu, ten ją tak, ów znowu inaczej opowiada, a każdy obstaje przy prawdzie swojego twierdzenia. Dojść do prawdy, skonstatować, które z tych licznych opowiadań zasługuje na wiarę, wykazać gdzie mimo wszelkiej pozornej obfitości materiałów znajdują się niezapełnione luki, to jest zadanie krytyka historycznego, zadanie nieraz trudne i mozolne»³³. На його думку, історик в особі критика має за допомогою аналізу джерел відтворити цілісну картину минулого, заповнити прогалини у ньому – показати те, на чому не акцентували увагу оповідачі минулого, маючи власні переконання й залишаючись при «власній правді», але що є істотним для розуміння минулої реальності. Видається, що таким чином історик неначе претендує на певну абсолютну істину.

З іншого боку, праці Ліске свідчать, що він не виступав проти категоричності і остаточності висновків й суду «в останній інстанції» в праці історика. Істина, яку досяг історик, не мала викликати абсолютної впевненості й підлягала ревізії, коли б виникли нові документи. У цьому можна впевнитись на підставі рецензії Ліске на одну з праць Ранке, де він зазначив, що той, незважаючи на численні дослідження й пошуки, не міг дійти остаточних результатів і допускав можливі доповнення до предста-

³¹ X. Liske, *Prof. Bobrzyńskiego Dzieje Polski*, Kraków 1879, s. 10, Rec.: M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Kraków 1877.

³² Poznańczyk, «*Dziennik Literacki*», Lwów 1869, №6. Rec.: *Biblioteka Ossolińskich*, Lwów 1869, t. 11–12.

³³ K. Liske, *Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633–1634*, Lwów 1868, s. 1–2.

вленого ним образу минулого. Така позиція, видається, була дуже близькою Ліске, адже він підкреслював, що «Wielu z naszych historyków zadowolniłoby się i dziesiątą częścią tych materiałów, aby kategorycznie wyrokować w kwestiach najwazniejszych»³⁴, неначе засуджуючи безапеляційність висновків і суджень в історіографії. Найважливішими для Ліске було прагнення пошуку правди й об'єктивність праці історика, він захоплювався Ранке, який: «Stoi na stanowisku obiektywnej bezstronności, trzeźwym i bezparcjalnym sądem wnikając we wszystkie zawikłania»³⁵.

Якими були основні засади і принципи роботи історика на шляху до пізнання історичної істини за К. Ліске? По-перше, це так звана стислість [*scisłość*] чи точність і докладність в опрацюванні першоджерел. Історик мав бути фаховим і досвідченим критиком, володіти палеографічними і дипломатичними навичками, щоб, як писав дослідник, дійсно вміти розрізнити «цінні перлини від мішури». Дуже показовими є його слова в одній із розвідок про аналіз автентичності документів: «Na gołe słowo rzeczy takich wierzyć nie można, w sprawach tego rodzaju będziemy zawsze owym niewiernym Tomaszem, który dopiero wteńczas uwierzy, kiedy sam palce w ranę włoży»³⁶. Багато років займаючись археографічною справою, Ліске підкреслював також важливість докладного опрацювання документів при їх підготовці до друку: за його словами, кожен опублікований документ не повинен був мати жодної «фальшивої літери»³⁷.

Точність у праці історика, втім, стосувалась не лише праці з джерелами, а мала супроводжувати його дослідження на всіх етапах. Характеризуючи працю свого колеги по кафедрі у Львівському університеті Гайнріха Цайсберга, Ліске приписував йому «ściskość aż do pedantyczności nieraz posuniętą», однак зауважував, що цю рису він вважає обов'язковою властивістю кожного фахового історика. Цю якість історик виводив з німецької історіографії, пишучи, що «Zwykle Niemcom i tym, którzy się w szkołach niemieckich, a mianowicie pruskich kształcili, zarzucają zbytnią drobiazgowość i pedantyczność»³⁸. Мимоволі себе він також виводив з «ні-

³⁴ X. Liske, *Kilka słów o najnowszej historyografii niemieckiej*, №44.

³⁵ *Ibid.*, №44.

³⁶ X. Liske, *Dyplomacya polska w roku 1527*, Lwów 1869, s. 5.

³⁷ *Ibid.*, s. 6.

³⁸ X. Liske, *Bolesław Chrobry i Otto III w Gnieźnie*, «*Dziennik Literacki*», Lwów 1869, №9, Rec.: H. Zeissberg, *Miseco I. Der Erste Christliche Beherrscher der Polen*, Wien 1867; H. Zeissberg, *Die Kriege Kaiser Heinrichs II mit Herzog Boleslaw I von Polen*, Wien 1868; H. Zeissberg, *Die öffentliche Meinung im XI Jahrhundert über Deutschlands Politik gegen Polen*, «*Zeitschrift für österreichische Gymnasien*», 1868; H. Zeissberg, *Ueber die Zusammen-*

мецької школи», часто зауважував, що йому самому постійно закидали надмірну дріб'язковість. Ідеалом стислості для Ліске був Ранке, праці якого були втіленням «сумлінності, точності й стислості»³⁹.

Червоною ниткою через більшість праць з наукового доробку Ліске проходить його заклик «Audiatur et altera pars» (вслухай і протилежну сторону, вслухай обвинувача і обвинуваченого). Історик, згідно з Ліске, мав будувати докладний образ минулого, не обмежуватись вузьким колом джерел, а використовувати різні за походженням, типом й характером оцінок джерела, які б представляли події і явища в різному світлі, адже «правдива» візія минулого в історика-судді може сформуватись лише тоді, коли будуть заслухані дві сторони. К. Ліске яскраво описав актуальність цієї засади в контексті дискусій щодо передумов поділів Речі Посполитої в кінці XVIII століття, пишучи так: «Nie zwykliśmy zapatrywać się na dzieje przeszłości naszej okiem zaślepionego i ubóstwiającego kochanka, widzącego tylko zalety i zbrodni, a nie widzącego zdrożności i zbrodni, wskutek tego staraliśmy się za każdą razą obejrzyć starannie i odwrotną stronę medalu, wysłuchać sumiennie wszelkie słuszne pro i contra»⁴⁰.

Наступна засада, що також пронизує усю творчість Ліске, міститься у латинському виразі «Distinguere tempora» (розрізняй часи), який він часто повторював. Вчений підкреслював, що історик повинен розглядати минуле через призму того часу, який він досліджує, а не сучасних йому умов, не переносити сучасні категорії на минулі події. Така точка зору виразно прокреслює різницю між Ранке і Дройзенем в рамках класичного історизму й доводить, що Ліске була ближча позиція Ранке, адже Дройзен, підважуючи теорію об'єктивізму історичного пізнання, зазначав, що історик має розуміти минуле на підставі здобутого досвіду й власних переконань⁴¹.

У цьому контексті варто зазначити, що Ліске рішуче виступав проти політичної заангажованості історика й перенесення його власних політичних переконань у науково-історичні праці. Він неодноразово підкреслював, що історик не повинен, дотримуючись певної політичної аксіоми чи апріорі-поглядів, «втискувати» їх в історію. З огляду на це, дослідник виступив з критикою «політичного історіописання» істориків так званої

kunft Kaiser Otto's III mit Herzog Boleslaw I von Polen zu Gnesen «Zeitschrift für österreichische Gymnasien», 1867; A. Kętrzyński, De bello a Boleslao Madno cum Henrico Rege Germaniae gesto A. 1002–1005, Königsberg, 1866.

³⁹ X. Liske, *Kilka słów o najnowszej historyografii niemieckiej*, №44.

⁴⁰ X. Liske, *Bolesław Chrobry i Otto III w Gnieźnie*, №9.

⁴¹ A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, s. 490.

пруської чи малонімецької школи, зокрема Гайнріха Зібеля і свого колишнього вчителя Й.Г. Дройзена. Беручи до уваги те, як висвітлювалась польська історія у працях останніх, К. Ліске писав, що вони були «особливо неприхильні» польській історії і «стояли перед ганебним, незгідним з людськими і божими законами чином»⁴². Варто відзначити, що Ліске виступив також проти способу викладу матеріалу у праці «Dzieje Polski w zagysie» свого польського колеги Міхала Бобжинського (1849–1935). У своїй відомій рецензії він також закидав йому втискування «апріористичних» ідей в історію⁴³.

К. Ліске розумів, що історик не може підвестися до абсолютної неупередженості у своїх дослідженнях, що особливо проявилось у його працях початку 1870-х років. «Minął już czas, w którym ludzie wmawiali w siebie, że historia pisze się sine ira et studio», – писав він в одній зі своїх рецензійних статей 1873 року. Проводячи паралелі з історіописанням Тацита, твори якого завжди з особливою увагою розбирались на історичному семінарі, він продовжував: «Sam wynalazca tego godła, Tacyt, stanowi jeden z najwybitniejszych przykładów, że człowiek nie umie się zrzec tak dalece swej natury, aby o stosunkach, które go żywo dotyczą, pisał bez wszelkich uprzedzeń i tendencji»⁴⁴. З іншого боку, вірний своїм переконанням Ліске незмінно закликав до пошуку правди і підтримував постулат об'єктивності в історії: «Historia dążyć powinna do wyjaśnienia czystej, nieskalanej prawdy, a nie do tworzenia ideałów, których nigdy nie było»⁴⁵. До кінця свого життя дослідник залишався шукачем істини в історії. В останній опублікованій замітці на сторінках рідного часопису «Kwartalnik Historyczny» він підтвердив свої думки: «Jako historyk z zawodu dążyłem przez całe życie do bezwzględnej prawdy w badaniach moich, jako człowiek stojący już jedną nogą w grobie tym bardziej jedynie tylko prawdą kierować się mogę, chcę i będę, a żadne inne względy na mnie upływać nie mogą»⁴⁶.

⁴² Poznańczyk, «Dziennik Literacki», Lwów 1868, Rec.: L. Prove, *Westpreussen in seiner geschichtlichen Stellung zu Deutschland und Polen*, Thorn 1868.

⁴³ Liske X. *Prof. Bobrzyńskiego Dzieje Polski*, s. 9.

⁴⁴ L-e, *Po grecku czy po łacinie? kwestya historyczno-pedagogiczna*, «Przewodnik Naukowy i Literacki», Lwów 1873, t. 2, s. 907, Rec.: M. Beulé, *Auguste, sa famille et ses amis par*, Paris 1868.

⁴⁵ Poznańczyk, «Dziennik Literacki», Lwów 1868, №34, Rec.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta: dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału [w:] «Pamiętniki z ośmnastego wieku»*, Poznań 1868, t. 10.

⁴⁶ X. Liske, *W imię prawdy (Sprawa Kaczkowskiego)*, «Kwartalnik Historyczny», Lwów 1891, dodatek do zeszytu II, s. II.

Отже, К. Ліске ще з часу навчання у гімназії перебував під впливом тогочасної німецької історичної науки, зокрема класичного історизму. У стінах Берлінського університету, де він завершував свої студії, К. Ліске зазнав безпосереднього впливу головних представників доктрини – Леопольда фон Ранке і Йоганна Густава Дройзена. Його історичні погляди, що приховано або відкрито проступають на сторінках наукових праць, свідчать, що Ліске прийняв основні засади моделі історіописання, запропоновані класичним історизмом. Переконаність історика в можливості об'єктивного відтворення минулого, віднаходження дослідником «чистої правди» в ньому, співзвучні з ідеями Ранке, який у своїх дослідженнях також керувався «чистим замилювання правди». Втім, Ліске, як представник польської ідеї, не міг погодитися з оцінкою ролі держави в історії, зокрема апологією ролі пруської держави, які постулював класичний німецький історизм. Віднесення наукового доробку і поглядів польського історика до позитивістського напрямку залежить від самого способу трактування цього поняття дослідниками. З одного боку, можна стверджувати, що в історіописанні Ліске, зокрема його методиці, містяться елементи позитивізму, з іншого – вчений не дотримувався теоретичних положень цієї моделі історичної науки й тяжів до класичного історизму.

Between positivism and classical historicism: historical views of Ksawery Liske

Summary

Ksawery Liske (1838–1891), a researcher of 16th century history, publisher of sources, organizer of scientific life in Lvov and tutor of the next generations of researchers, was known as a propagator of achievements of German history science. Studies in Wroclaw, Berlin and Lips made him the expert in the principles of critical historiography, which he skillfully passed to his students at the Lvov University. The scientific output of Liske was characterized by constructing a wide historical background, great knowledge of the literature on the subject and originality of conclusions based on thorough source studies. On the basis of Liske's scientific output, i.e., monographic dissertations, reviews, prefaces to source publications as well as participation in ongoing scientific discussions one may conclude that his theoretical views on history and the way of perceiving the history process inscribe him into the current of classical historicism as a research model.

Key word: Ksawery Liske, historiography, 19th century, Lvov University.